

Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)

ERIK JAN ZÜRCHER

Amsterdam, Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü,
Leiden Üniversitesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerliğe geçiş, tabii ki Avrupa tipindeki ordunun benimsenmesi ile yakından ilgiliydi fakat bununla aynı zamanda gerçekleşmedi.

Çok iyi bilindiği gibi, çağdaş Avrupa modelinde eğitilmiş, teçhiz edilmiş ve giydirilmiş bir ordunun yaratılması için ilk adım, 1792 yılında Sultan III. Selim tarafından atılmıştı. Onun Nizam-ı Cedid ordusu, nereden bakılırsa bakılsın, kendi başına oldukça etkileyici bir başarıdır. İlk başta 2500 kişilik bir güce sahip olan bu birliğin kadrosu 1806 yılına gelindiğinde 22.685 asker ve 1590 subaya yükselmiş olup, bunların yarısı başkentte, diğer yarısı da Anadolu'nun vilâyet merkezlerinde bulunmaktaydı. Ne var ki, kendisine ve yeni ordusuna karşı eski ordudan, esas olarak Yeniçerilerden gelen baskılar arttığı zaman, sultan yeni ordusunun yabana atılmayacak gücünü kullanmaya kalkmadan teslim oldu ve 1807 yılında bu birlikleri lağvetti.¹

1 III. Selim dönemiyle ilgili olarak bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807* (Cambridge, MA, 1971). Selim'in düşüşü hakkında bkz. *A.g.e.*, s. 345. Nizam-ı Cedid ordusu için bkz. Stanford J. Shaw, 'The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizam-ı Cedit Army of Sultan Selim III', *Journal of Modern History* 37 (1965), s. 291-306.

Nizam birlikleri profesyonel bir ordu teşkil ediyordu. Bunlar genel ve zorunlu askere alma sistemi içerisinde değil, fakat Rusya'da Büyük Petro'nun getirdiği sistem veya İran'da uygulanan *bunişah* sistemini hatırlatan bir şekilde silâh altına alınıyorlardı.² Anadolu'daki valiler ve önde gelen kişilerden (Balkanlar'da veya Arap vilâyetlerinde değil) İstanbul'da eğitim görmek üzere köylü çocuklarından oluşan grupları göndermeleri istenmekteydi. Birliklere katılanlar belirli olmayan bir süre boyunca silâh altında kalmaktaydılar.

Sultan Selim'in reformları 1808 yılında tepetaklak devrildi fakat ordunun geniş çapta bir reforma tâbi tutulması onun ölümünden sonra da eskiden olduğu kadar zorlayıcı bir sorun olarak kaldı. Osmanlı ordusunun 1774 ve 1792 yıllarında Ruslar tarafından uğratıldığı büyük yenilgiler zaafını göstermiş olup; Napolyon savaşları ve özellikle de Fransız ve İngilizlerin 1798-1800 yıllarında Mısır ve Suriye'deki harekâtı, bunlara şahit olanları büyük ölçüde etkilemişti; ve, 1820'lerden sonra Mısır'daki Mehmed Ali Paşa'nın Fransızlarca eğitilen ordusunun başarıları hem bir ilham hem de haset kaynağı olmuştu.³

II. Mahmud 1826 yılında kendisini nihayet III. Selim'in askerî reformlarını ele alıp sürdürecektir kadar güven içerisinde hissedince, ilk önceleri, modernleştirilmiş ordusunu Yeniçerilerin faal unsurlarından (sözkonusu dönemde bunların çoğu asker değil fakat maaş cüzdanına sahip olmak suretiyle askerî yönetici sınıfın imtiyazlarından yararlanan birer esnaftı) almak suretiyle orduyla III. Selim'in ölümüne neden olan türde bir çatışmaya girmekten kaçınmaya çalıştı. Bu da sert bir muhalefet ve hattâ açık isyanla karşılaşınca Mahmud, Yeniçerileri kışlalarında topa tutturdu. Ertesi gün bu eski saygın birlik resmen lağvedildi (bununla birlikte bazı vilâyetlerde yeniçeri birlikleri 1840 yılına kadar varlığını sürdürdü) ve Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammedîye adı verilen yeni bir ordunun kurulduğu ilan edildi.

Eski Nizam-ı Cedid birliklerine yakın bir örgütlenme modeli içerisinde olan yeni ordu kısa sürede 1500'den 27.000 kişilik bir güce ulaş-

2 Bkz. bu kitapta Stephanie Cronin'in yazısı (9. yazı).

3 Bkz. bu kitapta Khaled Fahmy'nin yazısı (3. yazı).

tı. Avrupa usullerinde örgütlenmiş olup, temel birlik üç taburdan oluşan alay (önceleri tertip adı verilirdi) idi. Bu yine gönüllülerden ve sultanın vilâyetlerdeki memurlarının hizmete aldığı köylülerden oluşan profesyonel bir orduydı. Gerçek bir askere alma sistemi mevcut olmayıp, ordunun kadroları ihtiyaca göre doldurulmaktaydı. Ordunun gereksinimleri her yıl devlet şûrasının bir kararnamesiyle belirleniyor ve sonra da kendi kotalarını istedikleri şekilde dolduran yerel yetkililere iletiliyordu.

Askere alma yaşı on beş ile otuz arasında olup asgari hizmet süresi on iki yıldır. On iki yılın sonunda askerler sivil hayata geçebilirlerdi ama emekliliğe hak kazanmak için yaşlılık veya fiziki yetersizlik haddine gelene kadar hizmet etmek zorundaydılar.

Mansure ordusuna paralel olarak, eski imparatorluk bahçıvanları olan ve yüzyıllardır saltanata ait saraylarını ve Boğaziçi'nde kıyıları korumuş olan Bostancılar'dan (Bostancıyan) modernize edilmiş ayrı bir birlik oluşturuldu. Bunlar şimdi Hassa ordusu adı verilen imparatorluk muhafızları şeklinde yeniden örgütlendiler ve 1830'ların sonlarında güçleri 11.000 civarına ulaştı.⁴

1834 yılının Temmuz'unda ordunun modernizasyonu için yeni ve çok ciddi bir adım, Prusya'nın Landwehr sistemini temel alan bir ihtiyat ordusu veya milis gücü oluşturulması idi ve Asakir-i Redife-i Mansure adı verilen bu birliklere kısaca redif denilmekteydi. Her vilâyette yirmi üç ilâ otuz iki yaşları arasında sağlıklı kişilerin görev yaptığı on ila on iki tabur oluşturuldu. Bunlar yılda iki kez eğitim yapıyorlar ve savaş zamanında (genelde Nizamiye denilen ve 1841'den itibaren resmen bu ad verilen) düzenli orduya katılıyorlardı. 1834 yılında bunların mevcudu 57.000 olup, 1836 yılındaki bir reorganizasyondan sonra 100.000 kişiye çıkmıştı. 19. yüzyıl boyunca rediflerin esas görevi kırsal kesimde düzen ve kanun hâkimiyetini sağlamaktı. 1814

4 II. Mahmud'un ordu reformları Stanford J. Shaw'ın çalışmasında anlatılmaktadır, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, c. 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975* (Cambridge, 1977) s. 41-5 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 1 ve cilt 2, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul) ve Fahri Çoker, 'Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler' Fahri Aral, ed., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (6 cilt., İstanbul, 1985), c. 5, s. 1260-66.

tarihli Prusya yönetmelikleri mucibince rediflerin kendilerine ait subay kadroları olup bunlar (sözde Prusya'daki *Landjunker*'lerin rolünü üstlenecek) yerel nüfuzlu ailelerin genç oğullarından seçiliyordu ve bunlar düzenli ordunun subaylarının aldığı maaşın dörtte biri karşılığında haftada iki gün görev yapıyorlardı.⁵

Avrupa modelinde zorunlu askerlik II. Mahmud döneminin sonlarına doğru tartışılmaya başlandı ve bu sırada esas modelin 1831-33 yıllarında Suriye'de Mansure ordusu karşısında üstünlüklerini göstermiş olan Mehmed Ali'nin zorunlu hizmet yapan iyi eğitilmiş köylülerden oluşan ordusu olduğu konusunda herhangi bir şüpheye yer yoktur.

1837 yılında Askerî Konsey (Dâr-ı Şûra-yı Askerî) kuruldu ve bir yıl sonra da beş yıllık askerî hizmet teklifi yapıldı ki, bu öneri 1839 yılında ilan edilen meşhur reform bildirgesi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan hususlar arasındaydı. Bu ferman, savunma yükünün değişik bölgeler arasında çok eşitsiz bir şekilde dağıldığını ve ömür boyu hizmetin ordunun kalitesinin yanısıra nüfusa da çok zarar verdiğini kaydetmekteydi.⁶ Söz konusu metin şöyledir:

Askerî konularla ilgili olarak, yukarıda belirtilen nedenlerle bunlar en önemli hususlar arasındadır. Her ne kadar tebaanın görevi anavatanın savunması için asker temin etmekse de, şu da doğrudur ki, bugüne kadar vilâyetlerin nüfusunun büyüklüğü hesaba katılmamıştır ve bazı vilâyetler temin edebileceklerinden daha fazla ve diğerleri de daha az asker verdikleri için, bu durum tarım ve ticaret gibi faydalı işlerde büyük oranda düzensizlik ve kaos yaratmıştır. Ömür boyu hizmet orduya girenlerde şevk kaybına ve nüfusta azalmaya neden olduğu için, her vilâyette ihtiyaca göre hizmete alınacak askerlerle ilgili olarak bazı iyi kuralların yerleştirilmesi ve bir dönüşüm sistemi getirilerek hizmet süresinin dört veya beş yıl olarak belirlenmesi gerekmektedir.

5 Jean Deny, 'Redif', *Encyclopaedia of Islam. New Edition* (9 cilt, Leiden, 1995), c. 8, s. 370-71.

6 Gülhane Fermanı'nın yedi ayrı edisyonu bulunmaktadır. Ben Petermann tarafından (Ramiz Efendi ile) hazırlanmış kullandım. *Beiträge zur einer Geschichte der neusten Reformen des Osmanischen Reiches, enthaltend den Hattisberif von Gülhane, den Ferman von 21 November 1839 und das neueste Strafgesetzbuch* (Berlin, 1842). Alıntı s. 11-12'den yapılmıştır.

Bu, 1843 yılının Eylül ayında Rıza Paşa tarafından ilan edilen yeni ordu yönetmeliklerinin yolunu açtı. Esas itibariyle Prusya yönetmeliklerinden esinlenmekle birlikte bazı Fransız etkileri de görülen bu düzenleme, beş yıl zorunlu hizmet (bu sonradan dörde, üçe ve nihayet-ikiye inmiştir) yapan askerlerden (muvazzaf) oluşan bir düzenli (Nizamiye) ordunun yanısıra, düzenli orduda hizmetini tamamlayanlar arasında düşük bir numara çekenlerin hizmet gördüğü bir ihtiyat ordusundan oluşuyordu. Redif hizmeti yedi yıl olup bu süre içerisinde ihtiyat personeli yılda bir ay eğitime çağrılıyorlardı (bunun çok engelleyici olduğu anlaşılınca iki yılda bir ay olarak değiştirildi). Osmanlı ordusunun bölünmüş olduğu beş ordunun (Hassa, İstanbul, Rumeli vilâyetleri, Anadolu ve Arap vilâyetleri) her birisinin kendisine mahsus bir ihtiyatı bulunmaktaydı.⁷ Redif sistemi bu şekilde, birliklerin düzenli ordu ile birleştirilmesine karar verildiği 1912 yılına kadar devam etti. Balkan Savaşı'nın karışıklıkları nedeniyle birleşme ancak 1914 yılında gerçekleşebildi.⁸

Zorunlu askerlik sisteminin ayrıntılı olarak belirlenmesi ilk kez 1848 tarihli *Kur'a Nizamnamesi* ile yapıldı. Buna göre ordunun gücü 150.000 olarak belirleniyordu ki, bunun anlamı beş yıllık bir hizmet süresi ile ordunun her yıl 30.000 gönüllü veya kur'a askeri bulması gerekliliği idi.

Askere alma cinsiyet, sağlık ve yaş itibariyle seçilmeye uygun olan kişiler arasından kur'a çekilmesi suretiyle yapılmaktaydı. Adları çekilenler Nizamiye ordusuna alınırken, diğerleri de önceden düzenli orduda hizmet görmek zorunda olmadan redif birliklerine yollanıyorlardı.

Bu sistem 1868 Ağustos'unda Hüseyin Avni Paşa'nın getirdiği yeni ordu yönetmelikleri ilân edilinceye kadar fazla değiştirilmeden kaldı. Bu yeni sistemde askerler üç kategoriye ayrılmaktaydılar: *nizamiye* (düzenli ordu), *redif* (ihtiyat-*Landswehr*) ve *mustahfız* (muhafız-*Lands-turm*). Düzenli ordu iki sınıfa ayrılmıştı: Dört yıllık normal hizmet için

7 'Redif', *İslâm Ansiklopedisi*, c.9, (İstanbul 1971), s. 666-68.

8 Denny, 'Redif', Düstur adı verilen Osmanlı kanunları resmi yayınına dayanarak, Redif'in ilga tarihi olarak 31 Ağustos 1912 tarihini vermektedir, c.4, s.615.

silâh altında olan muvazzaflar ve dört yıllık hizmetlerini bitirdikten sonra *İhtiyat* adı altında bir veya iki yıl için yerel redif taburuna daimi bir iskelet teşkil edecek şekilde kendi bölgelerinde faal ihtiyat olarak görev yapanlar. 1869 yılındaki değişikliklerden sonra imparatorluğun toplam kara ordusu 150.000'i silâh altında ve 60.000'i faal ihtiyat olmak üzere 210.000 kişi olarak ortaya çıkmaktadır.

Düzenli ordu içerisinde hizmetlerini tamamlamış olanlar, evlerinin geçimini temin eden yegâne kişi olanlar veya otuz iki yaşın üzerinde olanlar, başta adları listede çıkmayanlar ile birlikte altı yıl daha redif birliklerinde hizmet ediyordu. 1869 yılında ihtiyatların mevcudu 190.000'in biraz üzerinde gösteriliyordu.⁹

Mustahfız ihtiyatı ise ordunun en az faal ve en kötü silâhlanmış bölümünü oluşturuyordu. Savaş zamanında cephede yer alması beklenmiyor, fakat düzenli ordu ile ihtiyatlar cephede iken daha çok garnizon görevleri ile genel olarak düzenin sağlanmasıyla ilgili işleri üstlenmeleri düşünülüyordu. Nizamiye/redif birliklerinde hizmet yapmış olan beden nispeten yeterli askerlerden oluşuyordu. Bunlar otuz iki ilâ kırk yaş arasında sekiz yıl hizmet yapıyorlardı. Toplam sayıları 300.000'di.

Mart 1870 tarihinde tüm askere alma sistemi gözden geçirilerek yeni bir *Kur'a Kanunnamesi* (askerlik kanunu) hazırlandı ve bu 1871 yılında yayınlandı. Bu, 1908 devrimine kadar temel kurallar bütünü olarak kaldı ama bazı maddeleri 1879'dan (Rusya karşısındaki felâkete yol açan mağlubiyetten) sonra, bazıları da Freiherr Colmar Von der Goltz başkanlığındaki Alman askerî danışmanları İstanbul'da çalışırken 1885-87 yıllarında gözden geçirildi.

Kanun yedi bölümde toplanan yetmiş yedi maddeden oluşmaktaydı: askere almanın genel kuralları; askerî hizmetten muafiyet nedenleri; kur'ayı atlatan veya askerlik hizmetinden kaçmak için hileye başvuranlara yapılacak işlemler; gönüllülerin orduya alınma koşulları; ve kendileri yerine başkasını gönderenler veya muafiyet vergisini ödeyenlerle ilgili koşullar.

9 Fahri Aral, ed., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (6 cilt., İstanbul, 1985), c. 5, s. 1263.

Celp işlemlerinin nasıl yürütüleceği çok ayrıntılı bir şekilde tanımlanmaktadır. İlk olarak, her askere alma bölgesinde (bu redif bölgeleriyle çakışmaktaydı) askere alma kurulları oluşturulacaktı. Kur'a çekiminden üç ay önce nüfus kayıtları kontrol edilecek ve muhtemel adaylar belirlenecekti. Kayıtlarda adı geçen herkesin bizzat bölge merkezinde bulunmaları emredilmekteydi. Sağlık veya başka nedenlerle muafiyet hakkı olduğunu gösterebilenler ayrıldıktan sonra celbe katılacak olanlar bir meydana veya açık bir alana toplanıyorlardı. Ortaya iki torba konuluyordu. Bir torbada, her birisinde kuraya katılan bir kişinin adı yazılı küçük bir kâğıt olan zarflar; diğer torbada ise aynı sayıda zarf içinde kâğıtlar bulunuyordu. Gereken asker sayısına göre ikinci torbadaki kâğıtların bir kısmına “*asker oldum*” yazılıyor ve gerisi boş kalıyordu. Bundan sonra birinci torbadan zarflar çekiliyor ve ikinci torbadan çekilen zarflarla eşleştirilerek birer birer okunuyordu. Bu, üzerinde “*asker oldum*” yazan tüm kâğıtlar okununcaya kadar devam ediyordu.¹⁰ 1916 tarihli askerlik kanunu gibi daha sonra gelen kanunlar daha da ayrıntılı ve kesindir. Bu kanunun 14. maddesine göre 1 Mart tarihinden önce on sekiz yaşına giren herkes her yıl Ekim ayının sonundan önce köy muhtarının refakatinde ve şahsen bölge merkezinde yetkililerin huzuruna çıkmak zorundaydı. Celp 1 Mayıs'ta başlıyordu ve 1 Mart'tan önce yirmi yaşına giren herkesi kapsıyordu.¹¹

Bununla birlikte bu usûllerin (Arnavutluk ve Kürdistan gibi) feodal ilişkilerin güçlü olduğu yerlerde uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Bir rapora göre Arnavutluk'ta zorunlu askerlik tamamen bir görüntüden ibaret olup silâh altına alınanlar aşiret reisleri tarafından seçilmekte ve gönderilmektedirler.¹²

1879 reformlarında (bunlar aynı zamanda ordunun temel birimi olarak tümeni getirmektedir) düzenli orduda hizmet süresi altı yıla çıkarılmakta olup, bunun üç yılı silâh altında (en azından piyade birliklerin-

10 *Kur'a kanunname-i hümayunu* (İstanbul, 1286/1870-71), 1. ve 4. kısım.

11 *Mükellefiyet-i askeriye kanun-ı muvakkatı* (İstanbul, 1332/1916), maddeler 14 ve 21

12 PRO/FO 195/2323: 20 Haziran 1909 tarihinde İstanbul'daki askerî ateşinin raporu (H.Conyers Surtees).

de) ve üç yılı da faal ihtiyatta geçmekteydi. Redif hizmeti sekiz yıldan altı yıla indirilmekte olup bunun üçü Mukaddem (öncü) ve üçü de Tali (ard) olarak sınıflandırılmıştı. Aynı şekilde Mustahfız hizmeti de sekizden altı yıla indirilmişti. 1887'de redif bölgeleri yeniden örgütlendi.

İmparatorluğun sonunda Jön Türkler düzenli orduda hizmet süresini tekrar değiştirdiler. 1909 yılında bu süre özellikle sağlığa aykırı iklimlerde hizmet yapanlar için üç yıldan ikiye indirildi: örneğin Irak'daki 6. ve Yemen'deki 7. Ordu'da durum böyleydi.¹³ Mayıs 1914 tarihli son Osmanlı askerlik kanununun kabul edilmesiyle süre bütün piyade birlikleri için üç yıldan ikiye indirildi, fakat seferberlik bunun hemen arkasından başladığı için bu tedbir büyük ölçüde teorik kaldı.

MUAFİYETLER SORUNU

Zorunlu hizmeti askere alma sisteminin temeli olarak getirmekle, imparatorluk Avrupa ülkelerinin yaşadığı sorunların benzerleriyle karşı karşıya kaldı. Zorunlu askerlik potansiyel insangücünün nerede bulunabileceğini belirlemek için oldukça güvenilir nüfus sayımlarının bulunduğunu varsayar. Bu da devlette, özellikle de vilâyetlerdeki bürokraside ciddi bir büyüme gerektirir. Kelimenin tam anlamıyla bir sayım, yani imparatorluğun tümünde bir ve aynı anda yapılacak bir nüfus sayımı imparatorluğun sonuna kadar Osmanlıların olanaklarının ötesinde kalan bir şeydi. Sadece Cumhuriyet bunu 1927'de getirmeyi başara bildi. Bununla birlikte Osmanlılarda bir nüfus kayıt sistemi mevcut olup, modern zamanlardaki ilk kayıt (sadece hanelerin erkek reislerini saymak suretiyle) 1831-38 yılları arasında yapılmıştı. Özel olarak askere almayı işler hale getirmeyi amaçlayan ikinci bir kayıt 1844 yılında yapıldı. Birçok bölgede insangücü eksikliği veya halkın (özellikle aşiretler tarafından yapılan) direnişi nedeniyle gerçek bir sayım imkânsız olduğu için sonuçlar kaba bir tahminden fazlası değildi ve muhakkak ki nüfusun çok ciddi bir kısmı sayılmamıştı. 1844 sonuçları üzerinde çalışarak yola çıkan Avrupalılar, imparatorluğun toplam nüfusu-

13 PO/PRO 195/2323: askerî ateşe raporu, İstanbul, 28 Mayıs 1909.

nu (Afrika hariç) 32 milyon civarında olarak belirtirlerken, 19. yüzyılın sonlarındaki daha güvenilir veriler, özellikle 1882 ve 1890 arasında yapılan ve 1893 yılında yayınlanan kayıtlar 17.5 milyonluk bir toplam verir ki, bu 1877-78 savaşında uğranılan büyük toprak ve nüfus kayıpları gözönüne alındığında tümüyle inanılmaz değildir, fakat kesin olarak eksik sayımı temsil eder.¹⁴ Osmanlılar'ın yaptığı son büyük savaş olan 1914 için verilen rakam nüve vilâyetler için 18.5 milyon,¹⁵ veya tüm dış vilâyetler de eklendiği zaman 23 ilâ 25 milyon arasındadır.¹⁶

Kesin bir sayımın yokluğu Osmanlı yetkililerinin hizmet yükümlülüğü olan ve celbe katılacak olan herkesi bulmasını özellikle zorlaştırmıştır. Her ne kadar bazı savaşlar, örneğin Yunanistan ile 1897 savaşı ve 1912 Balkan Savaşı bazı yerlerde coşkuyu artırmış ve oldukça çok sayıda gönüllünün¹⁷ katılmasını sağlamışsa da, normal koşullar altında askerlik hizmeti hiç de tercih edilmiyordu. Bu esas olarak hizmetin uzunluğundan kaynaklanmaktaydı. İnsangücü eksikliği, büyük savaşlar değil de, özellikle Arnavutluk, Makedonya, Hauran (Hauran) ve hepsinin üzerinde Yemen gibi sonu gelmeyen gerilla savaşlarının oluşturduğu yıpratıcı kayıplar ile birleşince, bu kur'a erlerinin kanunî sürelerinden çok daha uzun bir süre silâh altında tutulmaları anlamına geliyordu. Bazı raporlar on yıl veya daha uzun süre

14 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics* (Madison, WI, 1985) [*Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul, 2003)]; Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans: A Handbook of Historical Statistics* (Boston, 1982); Nuri Akbayar, 'Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu', Fahri Aral, ed., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (6 cilt, İstanbul, 1985), c. 5, s. 1238-46

15 Stanford J. Shaw, 'The Ottoman Census System and population', *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978), s. 325-38.

16 Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War* (New Haven, 1930), s. 79

17 Örneğin Giresun'da celp işlemlerini anlatan Ömer Sami Coşar'ın *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman*, s.5'e bakınız. Bununla birlikte, İmparatorluk Savunma Komitesi'nin isteği üzerine İngiliz konsolosları seferberliğe karşı direnişler konusunda rapor verince (bu talep 25 Ekim 1912 tarihinde CID sekreteri Sir Maurice Hankey tarafından yapılmıştı), yanıtlar oldukça karışık bir tablo oluşturuyordu: Selanik "derhal", Gelibolu "asıklı suratlı", İzmir "istekli", Adana "isteksiz", Adalia (Antalya) "gönülsüz", İskenderun "hızlı ve istekli" idi (FO/PRO 195/2445, s. 260-322).

hizmet yapan askerlerden söz etmektedir.¹⁸ İlk başta şevkli bir yanıtın var olduğu hallerde bile, askerler ordunun koşulları ile karşılaşınca bu kısa sürede uçup gidiyordu.¹⁹ Bir sanayi tabanından yoksunluk, devletin askerlerini beslerken, giydiren ve donatırken azamî zorluk içerisinde bulunduğu anlamına geliyordu. Maaşlar düzenli olarak gecikiyordu. Ordu savaş içerisinde son derece yıpratıcı koşullar altında muharebe etmek zorunda kalıyordu. 1977-78 Rusya Savaşı'nda ve 1912-13 Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda ordunun büyük bölümü açlık çekiyordu ve kolera, tifo ve dizanteriden ölen askerlerin sayısı yaralanarak ölenlerden çok daha fazlaydı.

Kırsal kesimde kayıtlı olanlar için dahi saklanmak nisbeten kolaydı. Devletin temsilcilerinin elinden kurtulmak için “dağa çıkmak” Osmanlı Balkanları'nda ve Anadolu'da çok yerleşik bir gelenektir. Bu nedenle diğer ülkelerde olduğu gibi, imparatorluk celp kaçakları ve onları saklayan veya yardım edenler için ağır cezalardan oluşan bir sisteme sahipti. 1909 yılında kabul edilen yönetmelikler maddî ve kişisel kefaletlerden oluşan bir sistem içermekteydi ki, buna göre herhangi bir mülkü olmayanların kendileri adına kefalette bulunacak erkek bir aile ferdi (baba, kardeş veya amca) göstermeleri gerekiyordu.²⁰

İnsangücü sorununu daha da ciddi hale getiren şey nüfusun olağanüstü büyük bir bölümünün askerî hizmetten muaf olmasıydı. Zorunlu askerliği kabul eden birçok ülkede olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu da muafiyetlerle ilgili birtakım yönetmeliklere sahipti. Genel olarak ifade edilebilirse, iki çeşit muafiyet olduğu söylenebilir; bireysel ve kolektif. Muaf olan gruplar kadınlar, gayri Müslimler (resmen 1856,

18 PRO/FO 195/2346, 10 Nisan 1910 tarihli askeri ataşe raporu, İstanbul (Tyrrell). Çok sayıda gözlemci raporlarından aynı genel resim ortaya çıkmaktadır.

19 Şam ve Antalya'daki İngiliz konsoloslarının raporları aydınlatıcıdır. Şam konsolosu 7 Aralık 1912 tarihli raporunda, Ekim ayının ilk haftalarında savaşa gitmek için büyük bir heves olduğunu ve Müslümanların yüzde 60 ila 70'inin başvurduklarını söylemektedir. Fakat yenilgilerden sonra ve kötü muamele nedeniyle heves azalmış ve Ekim sonunda Müslümanların sadece yüzde 30'u çağrıya yanıt vermiştir. İnsanlar kaçmaya ve saklanmaya başlamışlardır. Şam'dan Halep'e giden 130 nizamiye askerinden 40'ı yolda kaçmıştır. (PRO/FO 195/2445, s. 291, 311).

20 PRO/FO 195/2323. İstanbul'daki büyükelçilikten yeni askerlik kanununun özet çevirisini içeren rapor.

fiilen 1909'a kadar), kutsal yerler Mekke ve Medine'nin sakinleri, dini görevliler ve medrese talebeleri ve çok sayıda meslek grubu. Celpten muafiyet bu gruplardan birine ait olmanın sağladığı avantajların başında geliyordu. Celp tehdidi karşısında gençlerin Mekke'ye hacca gittikleri dahi kaydedilmiştir. 1871, 1886, 1909 ve 1916 yönetmeliklerinin hepsi muafiyetlerle ilgili hükümler içerir. 1916 yönetmelikleri muaf tutulan meslek erbabıyla ilgili uzun listeleriyle daha da ayrıntılıdır. Bazıları (yüksek bürokratlar, hakimler, müftüler) tüm koşullarda muaf olup, diğerleri (örneğin alt düzeydeki bürokratlar, polisler, demiryolu katipleri) seferberlik haricindeki durumlarda hizmetten muaf tutulmuşlardı.²¹

Göçmenler, hukukî olarak olmasalar da çoğu halde fiilen muafıtlar. İstanbul ve çevre nahiyeleri de (bir milyonun üzerinde bir nüfus ile) orduya tek bir asker bile göndermiyordu.²² Bu nedenle Osmanlı ordusu yerleşik Müslümanlardan oluşan bir orduydü ve 20. yüzyılın başında dahi nüfusun yüzde 80'den fazlası kırsal olduğu için, temelde yerleşik Müslüman köylülerden oluşmaktaydı.

Nüfusun, hizmet yükümlülüğü altında olan kesimlerinden gelen bireyleri muinsiz (geçimini sağlamaktan veya eve ekmek getirecek kimsesi olmayan) olduklarını ispat ettikleri takdirde muafiyet isteyebilirlerdi. Zamanın gerçeklerini ve aile ilişkilerini açıkça yansıtmaları açısından sözkonusu yönetmelikler aşağıdaki örnekte görülebileceği gibi, oldukça karmaşık ama ilginçtir:

Kayınpeder kocanın geçimini sağlamakla yükümlü tutulamaz, fakat kadının kocasının kayınpederinin (yani kendi babasının) evinde ikamet ettiği bir durumda böyle düşünülebilir. Karısı çocuk bırakarak ölmüş veya boşanmış olan genç bir evli adam muaf tutulur. Genç kadına destek olacak kişiler, örneğin baba, kayınpeder veya erkek kardeş mevcut olsa dahi, çocukların bakımı genç babanın sorumluluğundadır. Bunun amacı öksüzlerin üvey annenin eline düşmesine mâni olmaktadır.²³

21 Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı (1916 Askerlik Kanunu), Maddeler 91, 92.

22 Ahmet İzzet (Furgaç), *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha* (Leipzig, 1927), s.169. [Türkçesi: *Feryadım*, 2 cilt, İstanbul (1992-1993)]

23 PRO/FRO 195/2323, 26 Eylül 1909 tarihli rapor.

Yani, evin ekmeğini kazanan erkeğin yerine başkasının konamaması halinde, hane *muinsiz*, ve dolayısıyla, muaf sayılır.²⁴

Geçim için desteksiz olmayanların askerden kaçmaları ancak şanslı bir kura ile veya bir bedel ödenmesiyle mümkün olabiliyordu. Altı yıl üst üste boş çeken ve böylece düzenli orduda hizmetten kaçan herkes ihtiyata kaydediliyordu, fakat hizmet yükümlülüğü olan herhangi bir Müslüman erkek muafiyet satın alabilirdi. 1848 yılındaki ilk zorunlu askerlik kanunu bir yükümlünün kendi yerine başka birisini göndermesine izin veriyordu (bedel-i şahsî), başka bir ifadeyle kendisinin yerine gitmeye zorlayabilir, ikna eder veya parayla satın alabilirse başkasını gönderebilirdi, fakat 1870 yönetmelikleri, yerine başka birisini göndermekten hâlâ bir olasılık olarak söz etmekle birlikte, aynı zamanda hizmetten kaçma bedelinin nasıl ödeneceği konusunu da ayrıntılandırıyordu. Muafiyet (o zaman için çok büyük bir meblağ olan) 5000 kuruş veya 50 altın lira ile alınabilirdi. Muafiyet peşinde koşanlar ödeme yapmak için toprak, ev veya araç-gereç satamazlardı.²⁵

Kaynaklarda bedel-i nakdî (nakit ödeme) olarak geçen bu ödeme 1909 yılına kadar gayri Müslimler tarafından ödenen -çok daha düşük- meblağlar ile karıştırılmamalıdır. Muafiyetlerini satın alanlar, şanslı kur'a çekenler gibi ihtiyat grubuna alınıyorlardı ve bu durum, Mayıs 1914 tarihinde onların faal olarak altı ay hizmet gördükten sonra ihtiyat olarak sınıflandırılmalarını öngören kanun değişikliğine kadar devam etti. Aynı kanun *bedel* uygulamasının sadece barış zamanında yapılabileceği hükmünü getirmiş olmakla birlikte, her zaman paraya aç olan Osmanlı hükümetinin bu uygulamayı Birinci Dünya Savaşı boyunca askıya almış olması şüphelidir. Bedel ödenmesini kabul eden yönetmelikler Cumhuriyet'in ilk askerlik kanununda (1927) da yer buldu fakat bu tarihte miktar 600 lira olarak belirlenmişti.²⁶

Çoğu Rumeli vilâyetlerindeki Hıristiyan köylülerden celbedilen (fakat üyeleri İslâm dinine döndürülen) Yeniçerilerin oluşturduğu meş-

24 Tam bir tartışma için bu kitapta 5. yazıya bakınız (s.105).

25 Kur'a Kanunname-i Hümayunu (İstanbul: Matba'a-i Amire, 1286/1870-71), Madde 70.

26 H. Bowen, 'Bedel', *İslâm Ansiklopedisi. Yeni Baskı*. (9 cilt, Leiden, 1950) c. 1, s. 855.

hur istisna dışında, imparatorluk kara kuvvetlerinde gayri Müslimleri çok nadiren kullanmıştır. Geleneksel olarak, silâh taşımak, yönetici seçkinlerin, sultanın askerî hizmetkârlarının bir ayrıcalığıydı; insangücü eksikliği hükümeti tebaa sınıfı (*reaya*), köylülerden ve kentlerdeki işsizlerden düzensiz birlikler (*levend*) oluşturmaya zorlayınca, bu kullanım tekrar Müslümanlarla sınırlandırılmıştı.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, 1844 tarihli ilk zorunlu askerlik yasası ve 1871 yönetmeliklerinin hepsi tüm Müslümanların (bircümle ahaliyi müsleme) orduda hizmetle yükümlü olduklarını açıkça belirtmektedir. O dönemde gayri Müslimlerin askere alınmalarına izin verilmesi veya zorlanması, kadın askerler fikri kadar yabancı görülmektedir. Fakat Âli Paşa tarafından 1856 yılında Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin yakın işbirliği ile düzenlenen ve imparatorluğun ‘Avrupa Uyumuna’ giriş biletini oluşturan reform fermanı (*Islahat Hatt-ı Humayunu*) Müslümanlarla gayri Müslimler arasında eşitliği vurgulamaktaydı. Bu ilkenin uygulanması ayrımcı celp uygulamasının sona ermesi ve gayri Müslimlerin de kura çekimine katılmaları anlamına geliyordu.²⁷ Gerçekte, her iki tarafta da bu fikir için çok az heves bulunmaktaydı. Ordu, Hıristiyan köylülerin kendisine yük olacağından korkuyordu ve gayrimüslimlerin moral bozacakları düşüncesindeydi. Bu çok ciddi bir husustu çünkü 1850 ile 1918 arasında Osmanlı ordusunu gözlemiş bulunan herkes Osmanlı birliklerinin savaş ruhunun çok büyük ölçüde dini olduğu konusunda hemfikirdir. Hücumlara daima “Allah, Allah” ve “Allahüekber” bağırışlarıyla yapılıyordu. Dinî açıdan karışık bir ordunun aynı şekilde yapacağını hayal etmek zordur. Özellikle kırsal kesimde çoğu Müslüman, Hıristiyanların silâh taşınması fikrinden hiç hoşlanmıyordu (bir gözlemci bu duyguyu ABD’nin güneylilerinin zencilerin eşitliğine bakmaları ile mukayese eder).²⁸

Hıristiyan Osmanlıların çoğu da aynı derecede hevesizdi. Ço-

27 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (NewYork, tekrar basım 1973), s. 94-5 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, çev. Osman Akınbay, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997).

28 PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 tarihli rapor.

ğunlukla kendilerini bir Osmanlı ulusunun üyeleri değil, Osmanlı devletinin tebaaları olarak hissediyorlardı. Osmanlı ulusunun inşası fikri (O zamanlar ‘Unsurların Birliği’ (İttihad-ı anâsır) fikri olarak ifade edilmekteydi) her zaman küçük bir Müslüman elit ile sınırlıydı.

Nihayet, Osmanlı hükümetinin Hıristiyanları askere almamasının çok önemli bir açıklaması vardı. 1856 fermanında vurgulanan eşitlik aynı zamanda Hıristiyanların ve Yahudilerin yaşadıkları İslâmî devlete haraç olarak ödedikleri cizyenin kalkması gerektiği anlamına geliyordu. İmparatorluğun son yüzyılında, Rumeli vilâyetlerinin kaybindan dolayı Osmanlı Hıristiyanlarının sayısı ciddi şekilde azalmışsa da, Abdülhamid’in hükümdarlığı sırasında bunlar nüfusun yaklaşık yüzde 30’unu, ve Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde de yüzde 20’ye yakın bir kısmını oluşturuyordu; ve cizye öşürden sonra devletin en önemli vergi kaynağı idi. Bu koşullarda devlet Hıristiyanlardan askerlik yapmaları yerine kendilerine ait bir muafiyet vergisi [önceleleri *iane-i askerî* (askerî yardım) ve sonra da *bedel-i askerî* [hizmet yerine (askerî ödeme) deniliyordu] ödemelerini istiyordu. Bu gerçekten de 1909’a kadar evrensel uygulama olarak kaldı. Bedel Müslümanlardan istenilen meblağın çok altında idi ve daha önceki cizye uygulaması gibi Hıristiyan ile Yahudi cemaatleri tarafından önce mültezimlere, sonra da maaşlı hazine görevlilerine ödenirdi.

Hıristiyan tebaanın orduya alınmasının 1909’dan önce ciddi bir seçenek olmadığı 1870 yönetmeliklerinin metninde açıkça görülmektedir. Birinci maddede şu ifade bulunmaktadır: ‘Sultanın iyi korunan mülklerinin tüm Müslüman nüfusu, kendi üzerlerine vecibe olan askerî hizmeti yapmaya şahsen yükümlüdürler.’ Gayri Müslimlerden hiç söz edilmemesi, Osmanlıların gözünde askerî hizmet kanunu kapsamında olmadıklarını açıkça göstermektedir.

Böylece, 1909’a kadar gayri Müslimler için askerî hizmet teorik bir seçenek olarak kaldı. Bu orduda Hıristiyanların olmadığı anlamına gelmiyordu – fakat bunlar subay olup esas olarak sıhhiye sınıfında yer alıyorlardı ve bu kesim çoğunlukla teğmen ve yüzbaşı rütbesindeki Ermeni ve Rum asıllı ordu doktorlarından oluşmaktaydı.

Temmuz 1908 tarihinde iktidara gelen ve imparatorluğun değişik unsurları arasında birlik ve eşitliğe en büyük önemi veren İttihad ve Terakki 1909 yılında İstanbul'daki 31 Mart karşı ayaklanmasını bastırdıktan hemen sonra askerlik kanununu değiştirmek üzere çalışmaya başladı. Temmuz 1909 tarihinde askerlik hizmeti tüm Osmanlı tebaası için zorunlu hale getirildi. Aynı zamanda bazı Müslüman gruplar -örneğin sınavlarını veremeyen medrese öğrencileri ve aynı zamanda İstanbul'un sakinleri- muafiyet statülerini yitirdiler. Ekim 1909 tarihinde, yükümlülerin dinlerine bakılmadan askere alınmaları ilk kez emredildi.²⁹

Hıristiyanların yeni kanuna tepkileri karışıkta. Herhangi bir coşku yoktu. Rum, Suriye, Ermeni ve Bulgar cemaatlerinin sözcülerinin -bir başka ifadeyle elit kesimin üyeleri- prensipte bunu kabul ettiler ama son derece önemli bir koşul öne sürerek kendi cemaatlerinin Hıristiyan subayların yönetiminde ve ayırt edici etnik üniformalarla müstakil birliklerde hizmet yapmasını istediler. Bulgarlar ayrıca imparatorluğun sadece Rumeli vilâyetlerinde hizmet yapmak konusunda ısrar ettiler.³⁰ Bunlar, söz konusu istekleri imparatorlukta milliyetçiliğin merkezkaç güçlerini artırmanın sadece bir başka yolu olarak gören İttihad ve Terakki için kesinlikle kabul edilemez bir durumdu ve bu onların hedeflediklerinin tam tersiydi. Tabanda ise, çoğu genç Hıristiyan erkek, özellikle Rumlar, eğer paraları ve yurtdışı bağlantıları var ise ülkeden ayrılmak veya en azından yabancı bir ülkenin pasaportuna sahip olmayı yeğlediler.³¹ Ülkeden ayrılamayanlar, uyruklarını değiştiremeyenler veya (varlıklı Müslümanlarla birlikte) çok daha yüksek olan bedel-i nakdî'yi ödeyemeyenler Birinci Dünya Savaşı çıkınca gerçekten de askere alındılar, fakat Osmanlı hükümeti Hıristiyan tebaasına güvensizliği o derecede sürdürdü ki, bunların istisnasız hemen hepsi silâhsız bırakıldı. Bunun yerine amele taburlarında hizmet yaptılar, yol-

²⁹ Bu sıralarda sözkonusu ölçünün ağırlıkla sembolik olabileceği düşünülmelidir: 1912'de yükümlülerin sadece yüzde 5'inin çağrıya yanıt verdiği PRO/FO 195/2445, s. 291) ve bir rapora göre de (PRO/FO 195/2456/60, yıllık askerî rapor, İstanbul) 1914'de Hıristiyanların çağrılmadığı görülmektedir.

³⁰ PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 tarihli rapor.

³¹ 1912 yılında Gelibolu ve Rodos'tan gelen raporlara göre (PRO/FO 195/2445, s.275, 363).

larda ve demiryollarında tamirat yaptılar ve özellikle de cepheye yük taşıdılar.

Yaygın muafiyet sistemi öyle bir sonuç yarattı ki, zaten hasımlarından çok daha az nüfuslu olan imparatorluk, nisbeten küçük nüfustan daha az celp yapabildi. 1913-14 yılında (hizmet süresi üç yıl iken) yıllık asker gereksinimi 70.000 veya nüfusun yüzde 0.35'i idi. O sırada Bulgaristan'da bu oran yüzde 0.75 idi. 1915 yılının başında olduğu gibi tam seferberlik halinde nüfusun yalnızca yüzde 4'ü silâh altında veya faal hizmette idi, ve bunu başka ülkelerle karşılaştırırsak, bu oranın örneğin Fransa'da yüzde 10 olduğunu görürüz.³² Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ordunun gerçek gücünün ne olduğu tümüyle açık değildir, fakat zamanın Avrupa standartlarına göre nispeten küçük olduğu kesindir. Ocak 1910 tarihinde İngiliz askerî ataşesinin bir raporu normal barış mevcudunu 300.000, düzenli orduda hizmet süresini de üç yıl olarak vermektedir. Bunun anlamı her yıl 100.000 kişinin askere alınması gerektiğidir fakat yıllık yükümlü sayısı 90.000 olarak belirtilmektedir ki, bunların, muafiyetlerden sonra 50.000'i fiilen silâh altına alınmıştı. Bu, ordunun barış mevcudunun sadece 150.000 olduğu, ve ordunun kadrosunu tamamlamak için çok sayıda redife gerek duyulduğu anlamına gelmektedir. 1914 yılında kaleme alınmış bir İngiliz raporu ordunun barış mevcudunu Balkan Savaşı'ndan önce 230.000, bunun sonrasında ise 200.000 olarak değerlendirmektedir. Diğer yandan, Larcher'in ifadesine göre 1914 yılında aktif ordu her iki sınıftan yaklaşık 90.000'er kişiden oluşuyordu ki, bu ordunun 180.000 ile 200.000 arasında bir mevcuda sahip olduğu anlamına gelir.³³ Rus ordusunun barış mevcudu (ki onlar da nüfusun küçük bir oranını celbedebiliyorlar, ama nüfuslarının büyüklüğü sayesinde bunu karşılayabiliyorlardı) 20. yüzyılın başında beş kat daha büyüktü. Avusturya ordusu da Osmanlı ordusunun en az iki katı büyüklüğündeydi.³⁴

32 Maurice Larcher, *La Guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris, 1926), s. 589-90. [Türkçesi: *Büyük Harbe Türk Harbi*, 3 cilt, İstanbul 1927-28]

33 PRO/FO 195/2346, 17 Ocak 1910 tarihli rapor, s. 126; PRO/FO 195/2456, 1914 raporu, Larcher, s. 590.

34 F. Schrader vd., *Atlas de la géographie moderne* (Paris, 1914), haritalar 28, 33.

Tam seferber olduğu zaman Osmanlı ordusu tabii ki çok daha büyüktü -sonuçta bu zorunlu askerlik sisteminin esas avantajıydı- fakat seferberlik son derece yavaş ve tamamlanması dört ila beş ay sürdü (eğer cepheye nakil de ilave edilirse). 1912 ve 1914 kitle seferberlikleri Osmanlı sisteminin yapısal zayıflıklarının hepsini gösterdi. 1912 yılının yavaş seferberliği (temelde iyi yolların yokluğundan fakat aynı zamanda orduların ihtiyatları bünyelerine katma, donatma ve besleme konusunda yaşadıkları karışıklık ve yetersizliklerinden dolayı) Balkan Savaşı'nın Asya vilâyetlerindeki birlikler Avrupa cephelerine ulaşmadan kaybedilmesi anlamına geliyordu. İkmâl ve birlik hareketleri için tek hatlı sadece tek bir demiryolu ile cephedeki birlikler (savaşın büyük bölümünde İstanbul'dan sadece otuz mil uzaklıkta!) açıklıktan kırılıyorlardı ve Suriye ihtiyatları nihayet geldiği zaman, birlikte getirdikleri kolera binlerce askerin ölümüne neden oldu. Savaşın başında her ne kadar fazla coşku yoksa da, hizmet için gerçek ve yaygın bir isteklilik vardı ama koşulların sertliği karşısında bu kısa sürede uçup gitti. Depolardan ayrıldıktan sonraki ilk günlerde dahi ikmâl malzemeleri tükeniyor ve askerler çevrede bulduklarıyla yaşamak zorunda kalıyorlardı; sonuçta büyük ölçekte firar başladı.³⁵

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ile yine çok yavaş bir seferberlik süreci yaşandı (Ruslarınkinden de yavaş). Bu kez seferberlik kışın yapılmak zorundaydı ve bu özellikle Doğu Anadolu'da süreci daha meşakkatli hale getirdi. Diğer yandan Kafkasya cephesinde kışın savaş pratik olarak olanaksızdı ve eğer Enver Paşa Sarıkamış'taki geçitlerinden hücum emri vererek 90.000'den 72.000 askerin hayatını boş yere heba etmemiş olsaydı, Osmanlı ordusu ilkbaharda tam savaş gücüne sahip olacaktı. Bir kez daha silâh altına alınma çağrısına Arap vilâyetlerinde olmasa da Anadolu'da oldukça iyi bir yanıt verildi, fakat Balkan Savaşı'nda olduğu gibi ordunun koşulları (değer-

35 Balkan Savaşı'na Türk tarafından birinci elden şahitlik eden azımsanmayacak sayıda anlatım vardır. Bunların en iyileri arasında Ellis Ashmead-Bartlett, *With the Turks in Thrace* (Londra, 1913) ve Lionel James, *With the Conquered Turk: The Story of a Latter-Day Adventurer* (Londra, 1913) sayılabilir.

siz kâğıt para ile ödeme, eksik beslenme, sıhhi bakım yokluğu, tifo, kolera ve dizanteri salgınları, ya kötü ya da üzerlerine olmayan giysi ve pabuçlar) o kadar kötüydü ki, kısa sürede firarlar çok büyük sorunlar yaratmaya başladı. Savaşın sonunda firarilerin sayısı cephedeki askerlerin sayısının dört katını bulmaktaydı.³⁶

Sonuç o şekilde görünmektedir ki, Osmanlılar, altmış yıllık bir süre içerisinde ve daha genel bir modernizasyon programının parçası olarak Prusya/Almanya modelinde oldukça karmaşık bir askere alma sistemini yerleştirmeyi başardılar, fakat 20. yüzyılın başlarında altyapı eksikliği ve bir sanayi tabanının olmaması nedeniyle, büyük bir gayretle yaratmış oldukları böyle bir kitle ordusu ile tam olarak başa çıkamadılar.

Zorunlu askerlik Osmanlı ulus inşasının bir aracı olarak da başarısız oldu. Bedel-i nakdî ve bedel-i askerî vasıtasıyla uygulanan muafiyetler askerlik yükünün Osmanlı uyrukları üzerinde eşit olarak dağılmadığı anlamına gelmektedir. En sonunda dahi Osmanlı ordusu Anadolu'dan gelen Müslüman köylülerden oluşan bir ordu olarak kaldı ve bu, bir anlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kurulan Türk ulus-devletinin habercisi oldu.

---

³⁶ Erik Jan Zürcher, 'Between Death and Desertion. The Ottoman Army in World War I', *Turcica* 28 (1996), s. 235-58.